

Papierowski, Andrzej Jerzy

Spółdzielczość w Płocku i jej rozwój w latach 1905-1914

Notatki Płockie 45/1-182, 14-27

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SPÓŁDZIELCZOŚĆ W PŁOCKU I JEJ ROZWÓJ W LATACH 1905 - 1914

1. Organizacje patronackie spółdzielczości

W dziejach społeczno-politycznych Królestwa Polskiego w sposób szczególny wyróżnia się przełom XIX i XX stulecia. W tym okresie doszło do samorządnego powstania różnych form instytucji, organizacji i stowarzyszeń społecznych. Ich zadania głównie sprowadzały się do aktywizacji społecznej ludności, a także do podnoszenia jej ogólnych warunków życia.

Najwcześniejszą formę stanowiły towarzystwa i syndykaty rolnicze. Zadaniem pierwszych było uprzywilejowanie rolnikom nabywania lepszych narzędzi rolniczych, zboża siewnego i inwentarza rozplodowego. Pierwsze towarzystwo powstało w Woli Bukowskiej k. Miechowa. Ta forma organizacji bardzo szybko rozposzechniła się i przyjęła głównie w guberniach lubelskiej, płockiej i warszawskiej.

Nieco inne zadania spełniały syndykaty rolnicze. Były to konsorcja producentów rolnych, głównie wielkotowarowych, powoływane w celu wspólnej sprzedaży produktów rolniczych. Według S. Wojciechowskiego (1869-1953)¹ syndykaty prowadziły również wspólny zakup zboża, nawozów sztucznych, maszyn rolniczych, nasion itp.² Pierwszy taki syndykat powstał w Kielcach (1898), następne w Łomży (1899), w Płocku i Suwałkach (1900)³.

W tym okresie powstawały także rozmaite spółki mleczarskie. Dzielili się one na ziemiańskie i włościańskie. Pierwszą grupę inicjowała założona w 1900 r. udziałowa spółka mleczarska w Wilczycach. W 1912 r. łącznie działało 12 takich spółek. Pierwsza spółka włościańska powstała w 1903 r. w Desznie k. Jędrzejowa. W 1904 r. powstały następne - w Szkaradzie k. Gostynina i Niesiechowicach. Niestety, brak kapitałów spowodował, że wszystkie upadły⁴.

Inicjatywy te w istocie rzeczy były bez wyjątku pionierskie. Szerszy ich rozwój uniemożliwiło obowiązujące ustawodawstwo rosyjskie. Zmiany na lepsze pojawiły się dopiero w następstwie rewolucji z 1905 r. Pomimo że zakończyła się ona klęską, to jednak od tego momentu datują się początki zorganizowanego aktywizowania społeczeństwa przez różne orientacje społeczne i polityczne. Następstwem ich działalności były legalnie już działające kółka rolnicze, rozmaite stowarzyszenia, kasy oszczędnościowo-pożyczkowe oraz szereg organizacji i instytucji oświatowych⁵.

Nowa sytuacja dała znać o sobie również i na odcinku spółdzielczości. Wprowadzenie w dalszym ciągu jej status regulowały tzw. ustawy normalne, o jej rozwoju decydowały organa biurokratyzowanej i niechętniej administracji państwowej, niemniej w takich właśnie okolicznościach spółdzielczość wywal-

czyła sobie prawo obywatelstwa. Było to zasługą działaczy spółdzielczych, a zwłaszcza Edwarda Abramowskiego (1869-1918), powszechnie uważanego za pioniera i teoretyka kooperatywności polskiej. Z jego to inicjatywy powstał w 1905 r. Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej, przy którym utworzono Sekcję Kooperatystyczną. Sekcja ta w 1906 r. przekształciła się w Towarzystwo Kooperatystów⁶. W listopadzie 1906 r. Towarzystwo uzyskało osobowość prawną. Ta wielce zasłużona placówka była pomyślana przede wszystkim jako związek patronacki spółdzielczości spóżywców. Faktycznie nie było ani jednego typu spółdzielczości, którego problemy nie byłyby w sferze zainteresowań Towarzystwa⁷.

W lutym 1911 r. z inspiracji Abramowskiego powstał Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywczych. Jego znaczenie dla rozwoju spółdzielczości spóżywców było ogromne. Związek bowiem, poprzez prowadzoną przez siebie typowo patronacką działalność, był czynnikiem konsolidującym tak organizacyjnie jak i ideowo cały ówczesny ruch kooperacyjny. Ważną w tym procesie rolę spełniała hurtownia związkowa, założona 1 października 1911 r.⁸

O ile dla spółdzielczości spóżywców rolę związku patronackiego spełniało Towarzystwo Kooperatystów, to wobec spółdzielczości kredytowej podobne zadania spełniała tzw. Komisja Współdzielcza, organ nigdy nie zatwierdzony, lecz jedynie tolerowany przez władze, która powstała w 1903 r. przy I Towarzystwie Oszczędnościowo-Pożyczkowym w Warszawie. Jej założycielem był ówczesny prezes Towarzystwa Kredytowego Miejskiego w Warszawie Aleksander Makowiecki, a także znani stołeczni działacze spółdzielczy, jak Władysław Kurkiewicz, Antoni Mędrzecki i Józef Rzętowski. Organem Komisji Współdzielczej początkowo był "Przegląd Bankowy", przemianowany 1 stycznia 1905 r. na "Przegląd Spółdzielczy", który wychodził do 1907 r.⁹ Od 12 listopada 1912 r. pod tym samym tytułem zaczęło wychodzić nowe czasopismo, redagowane przez ówczesnego prezesa Komisji J. Rzętowskiego.

Komisja prowadziła bardzo szeroką działalność. Oprócz propagandy spółdzielczości prowadziła również działalność oświatowo-szkoleniową, kulturalną, a nawet i rewizyjną¹⁰. Z jej to inicjatywy organizowane były zjazdy towarzystw drobnego kredytu. Pierwszy taki zjazd odbył się w czerwcu 1908 r. w Płocku. Następne miały miejsce kolejno we Włocławku (lipiec 1909), Częstochowie (luty 1912), Piotrkowie (wrzesień 1913) i Radomiu (grudzień 1913). Zjazdy te miały istotne znaczenie dla rozwoju spółdzielczości kredytowej. Omawiano bowiem na nich takie problemy jak ustawodawstwo

spółdzielcze, sprawy organizacyjne, sposoby prowadzenia operacji finansowych, zagadnienia odnoszące się do sposobów rozwiązania kwestii społecznej, oświatowej, oszczędnościowej itp.¹¹

Na szczególną uwagę w tym względzie zasługuje Zjazd w Płocku. Otóż w podjętych uchwałach po raz pierwszy oficjalnie wypowiedziano się za powołaniem organizacji patronackiej dla spółdzielczości kredytowej. Jednocześnie pod adresem władz Zjazd skierował postulat, ażeby spółdzielczość działalność swoją opierała nie na zasadach tzw. normalnych statutów, lecz na zasadzie specjalnego prawa o stowarzyszeniach spółdzielczych¹². Do tej kwestii jeszcze poniżej powrócę przy omawianiu historii Płockiego Towarzystwa Drobno-Kredytu.

Największym jednak osiągnięciem Komisji był jej współdziałanie przy założeniu Banku Towarzystw Spółdzielczych, który powstał w czerwcu 1910 r. w Warszawie. Powyższe działanie było tym cenniejsze, że powstanie Banku uwolniło polską spółdzielczość od krępującej jej działalności pomocy rządowej¹³.

Do instytucji zasłużonych dla rozwoju wszelkich form kooperacji należał również autonomiczny Wydział Kółek Rolniczych, działający przy założonym w 1907 r. w Warszawie Centralnym Towarzystwie Rolniczym¹⁴, a także działająca przy tymże Towarzystwie od 1909 r. tzw. Komisja Mleczarska CTR. Ta ostatnia pełniła rolę organizacji patronackiej dla większości spółdzielni mleczarskich w Królestwie. Organem Wydziału i Komisji był "Przewodnik Kółek i Stowarzyszeń Rolniczych". Na jego łamach zamieszczono wiele artykułów i praktycznych rad propagujących spółdzielczość¹⁵.

Z innych instytucji o podobnym znaczeniu, należy wspomnieć Ziemiańskie Towarzystwo Mleczarskie, Warszawskie Towarzystwo Melioracyjne, Towarzystwo Właścicieli Gorzelnicy Guberni Siedleckiej oraz dwa towarzystwa wzajemnych ubezpieczeń: "Snop" i "Ceres"¹⁶.

2. Spółdzielczość spożywców

Adam Grabowski opisując warunki życia w Płocku w okresie rewolucji w 1905 r. przekazał następującą ich charakterystykę. Otóż według niego życie w Płocku cechował "[...] ogólny zastój nie tylko życia ekonomicznego, społecznego i praktycznego, ale umysłowego i myślowego [...]. Zastój spowodowany wojną ograniczył produkcję i ograniczył pole działalności. Mniej lub więcej odbił się zastój na wszystkim - w przemyśle, w handlu i zajęciach umysłowych. Zubożenie kraju było ogólne"¹⁷. W takich to okolicznościach i warunkach rozwijała się spółdzielczość w Płocku¹⁸. Rozważania rozpoczną od ukazania historii najstarszej kooperatywy płockiej, tj. spółdzielni "Zgoda".

Mimo obiektywnych trudności z rokiem 1905 związany jest nowy etap jej działalności. Rok ten bowiem inicjował dynamiczny rozwój "Zgody", który trwał do 1939 r. włącznie. W dniu 1 lipca 1905 r. spółdzielnia zrzeszała 825 członków¹⁹, zaś 1 stycznia 1914 r. -

1151²⁰. Przytoczone liczby świadczą o dość znacznym rozwoju "Zgody", zwłaszcza jeśli się zważy, że w przytoczonych latach liczba mieszkańców Płocka wynosiła odpowiednio 30.070 i 30.612 osób²¹. W tym kontekście nieodparcie nasuwa się pytanie, co stanowiło przyczynę tego rozwoju? Odpowiadając na powyższe, wydaje się, że przyczyną, która bezpośrednio zadecydowała o rozwoju spółdzielni, było powszechne ubóstwo społeczeństwa płockiego. Spółdzielnia bowiem oferując nabywcom dość szeroki asortyment artykułów podstawowych²², siłą rzeczy zwracała się głównie do warstw najuboższych. Poza tym cały system udogodnień w postaci dywidend, rabatów, czy też, dopuszczonej wbrew statutowi, sprzedaży kredytowej - otóż to wszystko stanowiło o utrwaleniu się pozycji "Zgody", a tym samym o wzroście jej znaczenia w życiu miasta.

O rozwoju spółdzielni zadecydowały jeszcze inne przyczyny. Dnia 23 marca 1907 r. stowarzyszenie zostało członkiem Towarzystwa Kooperatystów. W ten sposób "Zgoda" zapewniła sobie możliwość korzystania z fachowej instruktorskiej pomocy Towarzystwa. Zyskała również możliwość zaopatrywania się w towary z istniejącej przy Towarzystwie hurtowni, a także szereg ułatwień w organizacji tak koniecznych dla jej rozwoju kredytów²³.

Podobnie ocenić należy i następny fakt, jakim było przystąpienie "Zgody" do Związku Towarzystw Spółdzielczych. Miało to miejsce 15/28 kwietnia 1911 r.²⁴ Wspomniany akces był szczególnie korzystny. W ten bowiem sposób spółdzielnia zyskała rzetelną opiekę patronacką w Związku, w swej jednostce nadrzędnej.

W sytuacji niepokoju z lat 1905 i następnych, dokonywał się również rozwój gospodarczy spółdzielni. Pierwszą ważną inwestycją poczynioną przez Zarząd było nabycie piekarni wraz z całym urządzeniem, sklepem i stajnią, stanowiącą uprzednio własność niejakiego Kurowskiego. Transakcji dokonano 1 lipca 1906 r. Po przeprowadzeniu prac adaptacyjnych ogólna wartość nowego nabytku wyrażała się kwotą 1547 rub. i 53 kop²⁵. Niestety, wspomniana inicjatywa nie spełniła pokładanych w niej nadziei. Utrzymanie piekarni okazało się bowiem przedsięwzięciem deficytowym. Dlatego zgodnie z uchwałą Zebrań Ogólnych z 22 kwietnia 1908 r. postanowiono ją sprzedać. Akt sprzedaży nastąpił w maju 1908 r.²⁶ Lepiej powiodło się z następną inicjatywą, jaką było założenie własnego składu opałowego. Zanim do tego doszło Zarząd w 1906 r. zawarł umowę z dwoma właścicielami składów węgla i drewna opałowego na dostarczanie przez nich stowarzyszonemu opałowi na warunkach komisowych²⁷. Tę formę sprzedaży rozszerzono jeszcze bardziej w 1907 r., zawierając podobne umowy jeszcze z dwoma innymi właścicielami²⁸.

Niezależnie od powyższego, władze spółdzielni już w 1906 r. rozpoczęły usilne starania o otwarcie własnego składu opałowego. W tym celu Zarząd zwrócił się do władz miejskich z prośbą o udostępnienie "Zgodzie" nie

użytkowanego już od kilkunastu lat wolnego placu po tzw. starych jatkach. Magistrat 22 września (5 października) 1907 r. kategorycznie odmówił, nie podając motywów²⁹. Zarząd nie zaprzestał jednak dalszych starań. Zostały one uwieńczone sukcesem dopiero w 1908 r., kiedy to Zarządowi udało się wydzierżawić na 3 lata odpowiedni plac, znajdujący się przy ul. Królewieckiej. Warunki dzierżawy były dość ciężkie. Spółdzielnia musiała zakupić na własność znajdujące się na placu budynki, ogrodzenie, wagi setne, dziesiętne, wozy, łopaty, rozmaite narzędzia, za które łącznie z dzierżawą zapłacono 910 rub. i 80 kop³⁰. Mimo to transakcja była dla spółdzielni wielce korzystna. Uwalniała ją od nadmiernie obciążającego pośrednictwa komisowego.

Dnia 1 sierpnia 1907 r. "Zgoda" otworzyła filię sklepu spożywczego w domu niejakiego Trejchla, znajdującym się u zbiegu ulic Tumskiej i Więziennej (obecnie Sienkiewicza). W sklepie tym prowadzono sprzedaż artykułów pierwszej potrzeby³¹. 14 października 1910 r. stowarzyszenie odkupiło całą nieruchomość na własność. Koszt budynku, po przeprowadzeniu prac adaptacyjnych wynosił 50.595 rub. i 3 kop³². Jak podaje Franciszek Wybult, znajdujący się tam sklep znacznie poszerzono, zwiększono asortyment towarów, które następnie sprzedawano okolicznym sklepom³³.

Dość liczne członkostwo, a następnie stworzona baza materialna, nie przesądzały o przewodnim znaczeniu spółdzielni w życiu gospodarczym miasta. Oczywistym natomiast wydaje się fakt, że spółdzielnia zdobyła pewną i ugruntowaną pozycję w Płocku. Przejawem tego były rozliczne kontakty spółdzielni z różnymi instytucjami, zarówno miejscowymi jak i warszawskimi. Ten stan rzeczy doskonale egzemplifikują sprawozdania Zarządu "Zgody". Według nich stałymi kontrahentami stowarzyszenia były następujące instytucje: Bank Szlachecki (w Płocku), Towarzystwo Kredytowe m. Płocka, Płockie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu, Towarzystwo Kooperatystów w Warszawie, Towarzystwo Handlu i Żeglugi w Warszawie, Bank Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie, Związek Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie, Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Płocku i inne³⁴.

Na zakończenie kilka uwag należy poświęcić władzom płockiej "Zgody". Bez ich właściwego zaangażowania rozwój spółdzielni byłby przecież niemożliwy. Zasadniczo na przestrzeni od 1904 r. aż do wybuchu I wojny światowej pozostawały one bez zmian. W 1914 r. poszczególne władze "Zgody" obsadzały następujące osoby: Zebranie Ogólne - prezes Feliks Grzebski, wiceprezes - Władysław Robakiewicz, sekretarz - Adam Grabowski; Zarząd - prezes Józef Mądrzejewski, wiceprezes Aleksander Rudziński; członkowie: Bogumił Przybyszewski, Aleksander Lewicki, Stefan Garwacki, Zygmunt Trzeciak; zastępcy: Kazimierz Miecznikowski, Czesław Szymczewski, Henryk Czekalski, Wincenty Górecki, Karol Mierzejewski, Stanisław Marankiewicz; Komisja Rewizyjna - Aleksander Majdecki, Walenty Różański, Bolesław Skupiński; zastępcy: Władysław Apfelbaum, Franciszek Rokicki, Ludwik Gałko-

wski; Sąd Pojednawczy - Jan Ligowski, Stefan Baliński i Władysław Robakiewicz³⁵.

Zasługą wymienionych, a przede wszystkim prezesa J. Mądrzejewskiego, było wprowadzenie spółdzielni na drogę rozwoju. Troska o dobre imię spółdzielni stanowiła dla nich istotny motyw postępowania. Kiedy w nocy z 25 na 26 sierpnia 1905 r. dokonano włamania do kasy stowarzyszenia, podczas którego skradziono gotówkę i papiery wartościowe na ogólną sumę 3.693 rub. i 72 kop.³⁶, Zarząd bezzwłocznie zwrócił wierzycielom należności po cenach aktualnych kursów, pomimo że do 1909 r. musiał pokrywać poniesione straty³⁷. Wtedy to właśnie spółdzielnia w odczuciu społeczeństwa stała się symbolem uczciwości.

Pod koniec omawianego okresu odnotowujemy powstanie zaczątków akcji socjalnej na terenie spółdzielni. W 1910 r. założono dla pracowników Kasę Przejrzystości Pracujących w Stowarzyszeniu. Nie znamy liczby zarejestrowanych w niej członków. O staraniach władz dobrze jednak świadczy rozwój funduszu Kasy. I tak przykładowo 1 stycznia 1912 r. wynosił on 359 rub. i 14 kop.³⁸, natomiast 1 stycznia 1913 r. - 1.463 rub. i 9 kop³⁹.

Jednym ze skutków rewolucji było odzyskanie względnej swobody działania przez Kościół katolicki. Fakt ten miał w skutkach brzemienne znaczenie. Nie tylko, że pozwolił on Kościołowi zająć stałe miejsce w życiu społecznym, lecz również włączyć się do organizacji ruchu społeczno-kościelnego. W 1907 r. powstały na terenie Płocka dwie, szczególnie aktywne organizacje, tj. Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich, nazywane zamiennie Demokracją Chrześcijańską i Związek Katolicki. Na szczególną uwagę - ze względu na swą działalność - zasługuje ta pierwsza. Oddział płocki Demokracji Chrześcijańskiej został zawiązany 8 marca 1907 r.⁴⁰ Należy nadmienić, że opierała ona swój program społeczny na założeniach słynnej, acz kontrowersyjnej encykliki papieża Leona XIII "Rerum novarum", wydanej w 1891 r. Jednym z podniesionych w niej postulatów była m.in. sprawa upowszechnienia wszelkich form spółdzielczości. W działaniu tym upatrywano z jednej strony środek przeciwko obserwowanej radykalizacji mas, z drugiej zaś sposób rozwiązania palących problemów tzw. kwestii społecznej. Tu właśnie tkwiła geneza zainteresowania się Kościoła spółdzielczością, jak i pozostających pod jego wpływami organizacji⁴¹.

Decyzja o założeniu przez Demokracją Chrześcijańską spółdzielni zapadła podczas wspomnianego zebrania organizacyjnego 8 marca 1907 r. W powziętych wówczas rezolucjach uchwalono założenie spółdzielczego sklepu spożywczego⁴². W 1908 r. założono kooperatywę pn. Stowarzyszenie Spożywcze Rzemieślników Płockich⁴³. Nie znamy bliżej założeń statutowych stowarzyszenia. Wiadomo tylko to, że wysokość udziałów określono na 10 rubli⁴⁴.

Kooperatywa od początków swego istnienia borykała się z poważnymi trudnościami. Zrazu zrzeszała zaledwie 30 rzemieślników. W sprawozdaniu za drugie półrocze 1909 r. czytamy, że czysty zysk wyniósł 300 rubli⁴⁵. Było to stanowczo za mało. Niewątpliwie do ta-

kiego stanu rzeczy przyczyniała się ekskluzywność stowarzyszenia, ograniczającego swoją działalność wyłącznie do ludności katolickiej.

Sytuacja poprawiła się dopiero latach następnych. W 1913 r. stowarzyszenie liczyło już 146 członków. Obrotów wynosił 26.351 rub. i 43 kop., zaś czysty zysk - 1.218 rub. i 30 kop. W tym czasie w Zarządzie zasiadali Ignacy Szygendowski (prezes), Stanisław Grubowski i Eustachy Górecki, zaś w Komisji Rewizyjnej - Władysław Apfelbaum, Ludwik Nowakowski i Konstanty Górzyski. Oni na Zebraniu Ogólnym z 5 kwietnia 1914 r. przeforsowali projekt zwiększenia obrotów spółdzielni do 29.760 rub⁴⁶. Urzeczywistnienie tego zamierzenia przekreśliła niebawem rozpoczęta wojna światowa.

Założenie przez działaczy Demokracji Chrześcijańskiej spółdzielni nie wyczerpuje podejmowanych przez nich inicjatyw. 7 stycznia 1913 r. nastąpiło otwarcie Sklepu Współdzielczego Galanteryjnego Robotników Chrześcijańskich. Spółdzielnia znajdowała się przy ul. Tumskiej, niedaleko Nowego Rynku. W skład władz spółdzielni wchodził W. Syski - jako prezes Zarządu, ks. A. Pokrzywnicki, C. Zybertówna i nieznaną z imienia Ungermanowa. Wśród działaczy wymieniony był również ks. Józef Strojnowski (1872-1941), znany powszechnie z antysemickich uprzedzeń działacz młodzieżowy⁴⁷. O działalności ekonomicznej spółdzielni źródła milczą.

Następną placówką spółdzielczą, która - jak się zdaje - powstała z inspiracji Demokracji Chrześcijańskiej było Stowarzyszenie Spożywcze "Wisła" w Radziwiu pod Płockiem. Wprawdzie Radziwie nie było wówczas administracyjnie włączone do Płocka, nastąpiło to dopiero w 1923 r., niemniej funkcjonalnie było z Płockiem związane zawsze. Dlatego też omówienie początków tej spółdzielni jest uzasadnione.

Spółdzielnia "Wisła" została założona przez miejscowego proboszcza ks. Edwarda Zegarta i wikariusza parafii ks. J. Marchewkę, który wówczas pełnił funkcję patrona głównego Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich w Płocku⁴⁸. Cele i zadania spółdzielni określono na zebraniu organizacyjnym, które odbyło się 25 maja 1913 r. w Radziwiu, w domu niejakiego Kijka, znajdującym się tuż przy budynku plebańskim. Przyjęto wówczas następujące zasady działania: prowadzenie sprzedaży wyłącznie za gotówkę; określono maksymalną ilość udziałów na 10; upoważniono Zarząd do zaciągania pożyczek w wysokości posiadanych przez stowarzyszenie udziałów; uchwalono uzupełnienie przez członka w przeciągu jednego roku udziału i to pod sankcją usunięcia ze spółdzielni. Równocześnie dokonano wyboru władz stowarzyszenia. Prezesem kooperatywy został ks. E. Zegart, sekretarzem aptekarz Aleksander Wołoszyński, skarbnikiem Wojciech Swat⁴⁹. Ponadto zobowiązano się, że wszyscy członkowie Zarządu przez pierwszy rok będą sprawowali swoje funkcje bezpłatnie, a także, co było charakterystyczne, że nie mogą uchylać się od świadczenia pomocy prezesowi i sekretarzowi.

Sprawą najpilniejszą było założenie sklepu. Nie było to łatwe, ze względu na trudności w znalezieniu odpowiedniego lokalu. W końcu przyjęto ofertę W. Swata,

który na sześć lat wynajął spółdzielni dom i to na dość ciężkich warunkach. Subiektem został rekomendowany przez ks. Marchewkę niejaki Muszyński⁵⁰. Otwarcie sklepu nastąpiło 12 stycznia 1914 r. Dokonał go prezes stowarzyszenia ks. Zegart. Stowarzyszenie prowadziło sprzedaż artykułów pierwszej potrzeby i opatu⁵¹.

Nie wiemy ilu mieszkańców przyjęło członkostwo spółdzielni w momencie jej zawiązania. Z danych pochodzących z 8 sierpnia 1915 r. wynika, że było ich zaledwie 132, spośród których pełne udziały wniosło 89, 19 częściowe, zaś 24 nic nie wpłaciło⁵². Wynika stąd, że zakres oddziaływania spółdzielni był dość ograniczony, jakkolwiek "Wisła" prowadziła sprzedaż dla wszystkich. Było to następstwem niskiej świadomości społecznej mieszkańców, nie posiadających stosownych tradycji spółdzielczych. Nie należy jednak wykluczać i innych przyczyn. Być może, iż o dezaprobacie społecznej wobec nowej placówki przesądzał jej klerykalny charakter. Jak skądinąd wiadomo, w ówczesnym układzie stosunków społeczno-politycznych, Radziwie było ostoją wpływów PPS⁵³.

Pewne zasługi na polu upowszechniania spółdzielczości położyły jeszcze dwie organizacje społeczno-koscielne. Były nimi wspomniany już Związek Katolicki⁵⁴ i Stowarzyszenie Katolickich Służących św. Zyty w Płocku⁵⁵. Pierwsza organizacja, której terenem działania była m.in. ówczesna parafia płocka, oprócz gospody, taniej kuchni, przytulku i hurtowni, prowadziła również sklep spółdzielczy. Niestety, nic więcej nie zdołano ustalić o działalności samej spółdzielni, jak i związanych z nią ludzi⁵⁶.

Natomiast Stowarzyszenie św. Zyty prowadziło spółdzielczy sklep spożywczy "Przyszłość", który znajdował się przy ul. Królewieckiej oraz kuchnię spółdzielczą. Patronem stowarzyszenia był znany społecznik płocki ks. Henryk Lipka⁵⁷, który w latach późniejszych tj. po 1918 r. pełnił funkcję patrona głównego Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich⁵⁸.

U schyłku omawianego okresu powstały w Płocku jeszcze dwie, efemeryczne spółdzielnie branżowe. Chronologicznie pierwszą było stowarzyszenie "Nasz Sklep". Spółdzielnia ta została zalegalizowana przez władze 25 kwietnia 1912 r. Zebranie organizacyjne odbyło się 22 maja tego roku. Swój akces do spółdzielni wówczas zgłosiło 60 osób. Początkowo siedziba kooperatywy znajdowała się przy ul. Siennej 1⁵⁹, a w latach następnych przy ul. Grodzkiej 8 w Płocku⁶⁰.

Drugą spółdzielnią było Stowarzyszenie Współdzielcze "Polski Sklep Żelazny" w Płocku. Jak już sama nazwa wskazuje, stowarzyszenie przedmiotowy zakres oddziaływania ograniczało wyłącznie do ludności polskiej i jednocześnie katolickiej. Nastawienie to bliżej wyjaśnia nam "Mazur", według którego celem spółdzielni była ochrona polskiego stanu posiadania wobec zorganizowanej konkurencji ze strony prywatnych sklepów żydowskich⁶¹.

Ustawa stowarzyszenia została zatwierdzona przez władze gubernialne w Płocku 4 marca, zaś zebranie organizacyjne odbyło się 6 kwietnia 1913 r. Do Zarządu spółdzielni obok ks. J. Strojnowskiego wybrano nastę-

ujących działaczy: L. Gałkowskiego, K. Pełkowskiego, L. Przybylskiego i nieznanych z imienia: Urbańskiego, Krzywickiego i Graczyka. Do Komisji Rewizyjnej weszli Z. Trzeciak, I. Szygendowski i St. Majewski⁶². W tym miejscu należy zwrócić uwagę na obecność w nowo wybranych władzach L. Gałkowskiego i Z. Trzeciaka, którzy kumulowali funkcje z członkostwem we władzach spółdzielni "Zgoda"⁶³. Związek ten musiał być istotny dla powstającej kooperatywy, skoro swój sklep prowadziła w lokalu spółdzielni "Zgoda" przy ul. Tumskiej w Płocku⁶⁴.

Na zebraniu organizacyjnym zadeklarowało członkostwo ponad 100 osób, z kapitałem udziałowym wynoszącym ponad 3.000 rub. Zarząd został upoważniony do zaciągania pożyczek w wysokości kapitału udziałowego. Jednocześnie postanowiono prowadzić sprzedaż wyłącznie za gotówkę⁶⁵.

Otwarcie sklepu, dokonane przez ks. Strojnowskiego, nastąpiło 9 sierpnia 1913 r. Prowadzono w nim dość szeroki asortyment artykułów żelaznych, przeznaczonych głównie dla odbiorcy wiejskiego⁶⁶. Siedziba Zarządu Kooperatywy mieściła się w domu Demokracji Chrześcijańskiej w Płocku, który znajdował się przy ul. Misjonarskiej 10⁶⁷. Fakt ten wskazuje na ścisłe powiązania ideowe wspomnianych organizacji.

W świetle przytoczonego materiału nasuwa się nam kilka uwag. Otóż bezsprzecznym dokonaniem rewolucji z 1905 r. był tak ilościowy jak i jakościowy rozwój spółdzielczości w Płocku. Uwidocznione to było zwłaszcza w przypadku spółdzielni "Zgoda", która dla dalszej egzystencji zyskała mocne zaplecze materialne, a także powszechne uznanie społeczne. Za pozytyw należy również uznać sam fakt pojawienia się wielu nowych spółdzielni, utworzonych bezpośrednio, względnie z inspiracji Demokracji Chrześcijańskiej, a także poparcie okazywane przez nią na rzecz rozwoju polskiego handlu. Ten ostatni postulat uzasadniała faktyczna w tym względzie przewaga elementu żydowskiego. Tak np. w 1912 r. handel spożywczo-kolonialny reprezentowany był w Płocku przez 96 sklepów żydowskich i 63 sklepy polskie. W liczbie tych ostatnich, aż 35 powstało w latach 1908-1912 i to głównie z inspiracji działaczy chrześcijańsko-demokratycznych⁶⁸. Błędem natomiast było szermowanie hasłem o obronie polskiego stanu posiadania przed zalewem żydowskim, czynione zresztą w sposób doktrynalny. Postawa taka bowiem nie sprzyjała asymilacji Żydów. Praktycznie, przyczyniała się jedynie do wzrostu napięć narodowościowych, była też jednym z motywów antysemityzmu, który w latach następnych przybierał niekiedy skrajną postać. Stąd też, pomimo starań Demokracji Chrześcijańskiej, podejmowanych na rzecz upowszechnienia spółdzielczości i handlu polskiego, klerikalne spółdzielnie w Płocku nie zyskały większego znaczenia w tutejszym społeczeństwie.

3. Spółdzielczość kredytowa

Omawiając historię spółdzielczości kredytowej należy stwierdzić, że zasadniczo jej rozwój kształtował się w podobnych warunkach, jak to miało miejsce w przypadku spółdzielczości spożywców. Najtrudniejszy dla

niej okres stanowiły lata 1904-1905. A. Grabowski scharakteryzował następująco warunki działania płockich spółdzielni kredytowych: "[...] pracowały w warunkach mniej pomyślnych niż lat zeszytych. Nie zachwiały się tak, aby był ich wydawał się być zagrożonym; niektóre z nich dawały nawet zwykłe dywidendy, ale na ogół ponoszono straty przez spadek papierów publicznych, przez niewypłacalność [członków - A.J.P.], przez obrót ogólnie mniejszy"⁶⁹. Przypomnijmy, że trudności te były następstwem kryzysu gospodarczego z lat 1900-1903, przegranej przez Rosję wojny z Japonią w 1904 r. i rewolucji z 1905 r.

Niemniej rok 1905 stanowił przełom w rozwoju spółdzielczości. Wówczas obserwujemy dynamiczny jej rozwój, wyrażający się w powstawaniu nowych form i kierunków działania. Rozważania rozpocznę od omówienia dziejów istniejących w tym okresie spółdzielni, a następnie przejdę do omówienia wydarzeń związanych ze spółdzielniami nowo powstałymi.

Istniejące w Płocku od 1896 r. Płockie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu, pomyślnie przetrwało trudności związane z zachwianiem się równowagi ekonomicznej w Królestwie. O prężności kooperatywy dobitnie świadczą następujące dane: w 1905 r. Towarzystwo liczyło 1298 członków, kapitał zakładowy wynosił 21.745 rub., kapitał zapasowy - 14.395 rub. i 56 kop., lokacje - 572.520 rub. i 10 kop., kapitał rezerwy - 3.109 rub. i 92 kop⁷⁰.

Tak więc 1905 r. z powodzeniem można byłoby uznać za pomyślny, gdyby nie malwersacja popełniona przez później zmarłego kasjera, sięgająca poważnej kwoty 50.595 rub. i 25 kop. Wprawdzie znaczna część tej sumy, zgodnie z postanowieniem Zebrania Ogólnego z 7 listopada 1906 r., została przez Zarząd pokryta, jednakże powstał deficyt w wysokości 26.971 rub. i 62 kop. Jego usunięcie wymagało poświęcenia czystego zysku i niemalże całego kapitału zapasowego. Wbrew optymistycznemu stanowisku Rady, która stwierdziła że Towarzystwo "[...] nie straciło na zaufaniu ogółu, co się ujawnia nie w zmniejszonych po wykryciu nadużycia operacjach [...]"⁷¹, to w rzeczywistości sprawa nie przedstawiała się zbyt pomyślnie.

Fakt popełnienia malwersacji stał się wydarzeniem głośnym. Spowodował on nadzwyczajną rewizję ministerialną wszystkich działów operacji Towarzystwa, co miało miejsce w lutym 1907 r.⁷² Podczas kontroli wykryto szereg nieprawidłowości w przeprowadzeniu przez Zarząd operacji finansowych, co dodatkowo stanowiło przyczynę dość znacznych strat, sięgających sumy kilkunastu tysięcy rubli⁷³.

Kradzież stała się głośna i w samym Płocku. Jej następstwem było dość ewidentne zmniejszenie się liczby członków kooperatywy. W 1906 r. wystąpiło ze stowarzyszenia 145 osób, w roku następnym - 80. Sytuacja poprawiła się w 1908 r., kiedy to opisane wydarzenie nieco zatarało się w pamięci mieszkańców. Wtedy liczba stowarzyszonych podniosła się nieznacznie do 1117 członków⁷⁴. Opisane trudności nie zakłóciły poważnie rozwoju Towarzystwa. Ważną do odnotowania inicjatywą było nabycie przez Zarząd w 1906 r. nieruchomości nr 58/59 w Płocku, znajdującej się przy ówczesnym

Rynku Kanonicznym (obecnie pl. Narutowicza) od Stanisława Magienta. Została ona zakupiona drogą licytacji za sumę 19.643 rub. i 11 kop⁷⁵. W nowej siedzibie znalazły swoje pomieszczenia biura i skarbiec.

Od 1907 r. datuje się dalszy rozwój Towarzystwa. Powodował go poważny zasób sum gotówkowych, jakie kooperatywa uzyskiwała z transakcji prowadzonych głównie z warszawskimi instytucjami kredytowymi⁷⁶. W 1909 r. Płocki Wzajemny Kredyt stał się placówką samodzielną, która w pewnym sensie mogła być konkurencyjnym partnerem dla warszawskich towarzystw kredytowych. Stan bazy materialnej Towarzystwa z tego okresu ilustrują fragmenty, zaczerpnięte z odnośnego sprawozdania Zarządu: "[...] Towarzystwo nasze obraca już dzisiaj wyłącznie kapitałem własnym, który przekroczył sumę 200.000 rub. i funduszami składanymi przez ludność miejscową, przeważnie włościańską. Rok sprawozdawczy rozpoczęliśmy sumą lokacji, dużą już, jak na nasze stosunki, 907.484 rub., skończyliśmy zaś sumą 1,019.543 rub. to znaczy, że suma lokacji powiększyła się o 112.059 rub., a że i rachunki bieżące również się powiększyły o 132.615 rub. przy jednoczesnym powiększeniu się portfela wekslowego, tylko o 154.070 rub. 7 kop., więc wytworzył się nadmiar gotowizny w kasie, dla której trudno było znaleźć korzystne ulokowanie [...]. Obrót w redyskoncie [...] wyniósł tylko 138.396 rub., a procent całoroczny za redyskonto 857 rub."⁷⁷ Sytuacja rozwijała się pomyślnie i trwała do wybuchu wielkiej wojny w 1914 r. Rozwój Płockiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu ilustruje tabela 1.

Kilka uwag należy również poświęcić omówieniu proveniencji społecznej członków Towarzystwa. Otóż ze źródeł wynika, że i obecnie Płocki Wzajemny Kredyt zachował podobny w tym względzie profil, jak przed 1905 r. Warstwę dominującą wśród stowarzyszonych stanowili nadal tzw. kupcy, handlujący i przemysłowcy. Grupę następną - ziemianie. Wreszcie ostatnią, ilościowo najmniej liczącą - właściciele domów, kapitaliści, lekarze, adwokaci, rzemieślnicy i inni. Szczegółowe dane na ten temat zawiera tabela 2.

Tabela 2. Przynależność społeczno-zawodowa członków Płockiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu w latach 1906-1913⁷⁹

Rok	Ogółem członków	Ziemianie	Kupcy, handlujący, przemysłowcy	Różni: właściciele domów, kapitaliści. Lekarze, adwokaci, rzemieślnicy i inni.
1	2	3	4	5
1906	1.153	276	664	213
1907	1.073	245	569	259
1908	1.117	226	672	219
1909	1.189	275	689	224
1910	1.284	290	760	234
1911	1.396	361	821	214
1913	1.394	326	819	249

Z analizy tabeli 2 niestety nie można wyciągnąć zbyt szczegółowych wniosków. Przykładowo - występuje w niej brak określenia ilościowego członków pochodzenia włościańskiego, który w świetle sprawozdania Zarządu z 1909 r. miał być szczególnie istotny⁸⁰. Odnosi się to również do innych grup zawodowych. Pewien wyjątek stanowi sprecyzowanie przez Zarząd liczby rzemieślników. Podają je sprawozdania Zarządu z lat 1911 i 1913. Dane za te lata odpowiednio szacują na 22 i 34 członków. Niniejsze spostrzeżenie potwierdza tezę, że właściwym przedmiotem oddziaływania Towarzystwa były wyłącznie warstwy ekonomicznie silne. Z drugiej jednak strony, ujawnienie przez Zarząd przekroju społecznego członków kooperatywy świadczyło o tym, że Płockie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu było otwarte dla wszystkich zainteresowanych.

Swój dynamiczny rozwój zawdzięczało głównie umiejętnościom kierujących nim osób, przy czym należy podkreślić, wiele z nich pozostawało w ścisłych związkach ze spółdzielnią "Zgoda". Struktura organizacyjna poszczególnych władz pozostawała w tym okresie bez zmian. W latach 1905-1914 funkcje prezesów Rady kolejno spełniali: Stanisław Lasocki (1905-1906),

Tabela 1. Rozwój Płockiego Stowarzyszenia Wzajemnego Kredytu za lata 1905-1914 (w rublach)⁷⁸

Rok	Liczba członków	Kapitał zakładowy	Kapitał zapasowy	Suma lokacji	Dywidendy	Zysk netto	Bilans
1905	1298	219.745	14.395	572.520	282.127	15.463	1,426.899
1906	1153	192.160	14.907	886.280	4,059	-	1,404.414
1907	1173	178.151	394	969.913	3,593	1.330	1,368.750
1908	1117	184.097	533	907.584	2.050	1.574	1,318.141
1909	1189	200.702	757	1,019.544	2.668	17.766	1,565.641
1910	1284	243.808	2.651	1,112.201	4.857	22.200	2,073.721
1911	1396	283.239	4.869	1,392.661	6.708	30.181	2,544.557
1912	1452	304.190	9.508	1,258.834	8.746	28.368	2,563.418
1913	1394	298.940	15.329	1,227.279	8.246	25.602	2,259.800
1914	?	301.690	33.206	1,086.404	-	-	2,700.609

Józef Mądrzejewski (1907), Jan Ligowski (1908-1911) i Stefan Baliński (1911-1922). Na stanowisku prezesa Zarządu Towarzystwa trwał nieprzerwanie do 1913 r., tj. do swojej śmierci Gustaw Kuhn, człowiek wielce zasłużony dla płockich instytucji kredytowych. Stanowisko to po nim objął mec. Jan Święcicki. Funkcje dyrektorów Zarządu kolejno sprawowali: Jan Ligowski (1905-1907), Jan Święcicki (1905-1913), Władysław Sztromajer (1907-1913), Józef Mądrzejewski (1911-1917) i Antoni Gościcki (1913-1921)⁸¹.

Natomiast zupełnie inaczej potoczyły się dzieje Płockiego Towarzystwa Drobного Kredytu. Rozpatrując jego działalność możemy mówić o dwojakich jej aspektach, mianowicie o wpływie na rozwój spółdzielczości kredytowej w skali całej guberni płockiej, a nawet i kraju oraz o roli jako czynnika aktywizującego społecznie mieszkańców Płocka. Rozważania rozpoczną od przedstawienia pierwszego zagadnienia.

Efektom przemian po 1905 r. była jak wiemy pewna liberalizacja, jaka dała znać o sobie m.in. w sferze stosunków ekonomicznych. Przemiany te dość żywo odbiły się na rozwoju towarzystw drobnego kredytu. W tym okresie na terenie guberni płockiej działało łącznie już 17 towarzystw. Były to stowarzyszenia: bielskie, ciechanowskie, dobrzyńskie n. Drwęcą, dobrzyńskie n. Wisłą, drobińskie, dzieżgowskie, mławskie, lipnowskie, płockie, płońskie, przasnyskie, raciązkie, rypińskie, sierpskie, skępskie, wyszogrodzkie i żuromińskie. Wszystkie te stowarzyszenia powstały w obrębie działalności Płockiego Oddziału Banku Państwa i stanowiły największe skupisko w skali całego b. zaboru rosyjskiego. W 1906 r. (stan z 14 września) łącznie zrzeszały 13.778 członków; suma wkładów wynosiła 764.197,60 rub., pozostawało u wierzycieli 785.741, 64 rub. W ciągu pierwszych 9 miesięcy 1906 r. wydano pożyczek na sumę 629.584 rub.⁸²

Wśród wymienionych stowarzyszeń czołową rolę spełniało Płockie Towarzystwo Drobного Kredytu. W analogicznym okresie zrzeszało ono 2.058 członków. Ilustracją jego efektywności będą następujące dane: kapitał zakładowy - 2.600 rub., kapitał zapasowy - 1.925 rub., suma wkładów - 92.114 rub. 29 kop., lokacje - 29.525 rub., pożyczki - 62.370 rub.⁸³

Nadmiar zgromadzonych zasobów gotówkowych powodował pewne niedogodności w operacjach poszczególnych stowarzyszeń. Powstała zatem konieczność unormowania obrotów poprzez zawiązanie stałych roboczych kontaktów między nimi, a także poprzez wprowadzenie ścisłej i wzajemnej kontroli. Na kanwie tych właśnie zjawisk powstała myśl o zawiązaniu autonomicznego Związku Towarzystw Drobного Kredytu w Okręgu Płockim, jakkolwiek sprawa ta była dyskutowana w kręgu działaczy płockich jeszcze w 1903 r.⁸⁴ W 1907 r. został opracowany projekt statutu Związku. Jego autorem był ówczesny inspektor dla spraw drobnego kredytu w okręgu płockim Ludwik Dzierżanowski (1867-1955)⁸⁵.

Zasadniczo statut ideowo nie odbiegał od wytycznych ustawy normalnej z 1905 r. Niemniej ewenementem było wprowadzenie nowych, bardzo istotnych sfor-

mułowań. Chodziło w nich bowiem o przeformowanie prawa posiadania przez Związek własnych kapitałów, przyjmowania wkładów i udzielania pożyczek w tym celu, ażeby w poszczególnych stowarzyszeniach normować nadmiar, względnie niedostatek kapitałów. Ponadto projektodawca postulował ujednoczenie działalności towarzystw związkowych, prowadzenie kontroli i informacji o ich działalności, przyjmowanie wpłat na rachunek poszczególnych towarzystw i wypłat z ich polecenia, organizowanie dla członków towarzystw związkowych wspólnych zakupów narzędzi rolniczych, urządzeń gospodarczych, otwieranie składów związkowych, zakładów przemysłowych i handlowych w okręgu płockim. Terenem działalności Związku zasadniczo miała być ówczesna gubernia płocka. W zakres jego jurysdykcji dodatkowo miały wchodzić przyległe powiaty gostyniński i płoński z guberni warszawskiej. Na siedzibę Związku wyznaczono Płock. Ostateczne decyzje we wszystkich przedstawionych sprawach miały zapasać na I Zjeździe Przedstawicieli Towarzystw Drobного Kredytu, który odbył się w dniach 20 - 21 czerwca 1908 r. w Płocku⁸⁶.

Starania działaczy płockich zbiegły się z analogicznymi działaniami ze strony Komisji Współdzielczej, która z kolei usiłowała przeformować utworzenie jednolitej związkowej organizacji patronackiej w skali ogólnokrajowej. W tym też celu w maju 1908 r. Komisja Współdzielcza zwróciła się do Towarzystwa Kooperatystów z propozycją fuzji, w następstwie której nowa organizacja spełniałaby zadania patronackie tak dla spółdzielczości kredytowej, jak i spożywców. O ewentualnej fuzji miano zdecydować jeszcze w maju 1908 r., podczas wspólnego zjazdu w Warszawie. Propozycja ta upadła z powodu wycofania się z niej Towarzystwa Kooperatystów⁸⁷. Podobną w tym względzie niechęć okazały władze carskie⁸⁸. W tej sytuacji, jak łatwo wywnioskować, sprawa prestiżu Komisji Współdzielczej stanęła pod znakiem zapytania. Całą sprawę niejako ratował Zjazd w Płocku, który za zasadniczy przedmiot obrad obrał właśnie kwestię utworzenia organizacji patronackiej⁸⁹.

I Zjazd Przedstawicieli Towarzystw Drobного Kredytu odbył się w dość doborowej, jak na miejscowe stosunki, obsadzie⁹⁰. Pominiemy omawianie samego przebiegu obrad. Dość stwierdzić, że Zjazd płocki wypowiedział się za utworzeniem Związku patronackiego okręgu płockiego. "[...] Zjazd uznając, że Związek Płocki powinien mieć charakter organizacji patronackiej, przedstawia do uznania Komitetu organizacyjnego sprawę zalegalizowania takiego Związku". Następnie Zjazd przyjął, że "[...] niezależnie od przyjętych zmian w ustawie normalnej, uważa że tylko wydanie prawa specjalnego o stowarzyszeniach spółdzielczych, nie tylko normalnych statutów, pozwoli organizacjom drobnego kredytu przystosować się całkowicie do potrzeb ludności"⁹¹.

Powzięte uchwały były, jak to podkreśla Wojciechowski, do pewnego stopnia zaskoczeniem "[...] dla obecnych na Zjeździe przedstawicieli Zarządu dla spraw drobnego kredytu"⁹². Jeśli się zważy, że powzięto je bezpośrednio po odmowie, jakiej na podobną propozycję władze udzieliły Komisji Współdzielczej, to istotnie

należy je uznać za rewelacyjne.

Podjęte przez Zjazd uchwały były zasługą w pierwszym rzędzie Ludwika Dzierżanowskiego, który jak pamiętamy, był autorem projektu organizacji Związku oraz Władysława Sztromajera⁹³. Dzięki swej aktywności, niebawem działacze ci stali się faktycznie pionierami spółdzielczości kredytowej w skali całego zaboru rosyjskiego. Odznaczyli się zwłaszcza na zjazdach przedstawicieli drobnego kredytu, z których pierwszy odbył się w dniach 11-12 lipca 1908 r. we Włocławku, drugi zaś 2 maja tego roku w Sosnowcu. Na obydwu Zjazdach opowiedzieli się za koncepcją Komisji Współdzielczej.

O awansie Sztromajera może również świadczyć fakt, iż na Zjeździe Komisji Współdzielczej, jaki odbył się 25 - 26 września 1910 r. w Warszawie, został on upoważniony do podjęcia w Petersburgu starań, o zatwierdzenie ustawy Związku dla całego kraju. Cel ten nie został osiągnięty⁹⁴. Niemniej, w zamian za to, w maju 1911 r. władze zatwierdziły 8 towarzystw drobnego kredytu o charakterze patronackim. Jednym z nich był związek plocki, który obok funkcji patronackiej, spełniał również funkcję instytucji finansowej⁹⁵.

Sprawa utworzenia instytucji patronackiej dla spółdzielczości kredytowej w skali całego Królestwa, była przedmiotem dalszych starań, podejmowanych tak przez Dzierżanowskiego i Sztromajera, jak i przez innych działaczy Komisji Współdzielczej. Oficjalnie podejmowano ją jeszcze podczas Zjazdu Przedstawicieli Towarzystw Drobnego Kredytu, który odbył się 18 lutego 1912 r. w Częstochowie⁹⁶. Starania te nigdy nie zostały uwzględnione przez władze carskie. Ostatecznie zostały zaniechane z chwilą wybuchu wojny w 1914 r.

Dlatego nic dziwnego, że działacze plocki zdecydowali się na utworzenie odrębnej, prowincjonalnej organizacji patronackiej. Oficjalne otwarcie Związku Stowarzyszeń Kredytowych gub. Plockiej i Przyległych Powiatów gub. Warszawskiej nastąpiło podczas zebrania organizacyjnego, które odbyło się 3 marca 1913 r. w Płocku⁹⁷. Obradom przewodniczył Dzierżanowski. Wzięło w nim udział 22 delegatów z 14 towarzystw. Dokonano wyboru członków Zarządu i Rady Związku. Prezesem Zarządu został Sztromajer, zaś prezesem Rady Aleksander Maciesza (1875-1945)⁹⁸.

Przyjęto wówczas następujące zasady funkcjonowania Związku. Otóż postanowiono pobierać od każdego przystępującego towarzystwa wpisowe po 10 kop. od każdego członka, według stanu z 1 stycznia 1913 r. Wysokość udziału określono w stosunku 1 rub. od każdego członka, z obowiązkiem wpłacenia połowy udziału wraz z wpisowym. Druga połowa miała być wpłacona w przeciągu roku. Przyjęto też zasadę, że towarzystwa będą otrzymywać od udziałów 5%. Zarząd został upoważniony do zaciągania w Banku Państwa pożyczek na kapitał zakładowy w wysokości 15.000 rub. na 5%, zaś w Banku Towarzystw Spółdzielczych i od osób prywatnych w dowolnej ilości, jednakże nie wyżej niż 7%. Procent od wkładów terminowych, przyjmowanych od osób prywatnych, uchwalono wypłacać po 5%, a od bezterminowych - 4%. Towarzystwom związkowym bez względu na termin postanowiono wypłacać po 5%. Po-

stanowiono również, że od pożyczek udzielanych towarzystwom będzie pobierane 6,5%. Jednocześnie towarzystwom związkowym przyznano kredyty w wysokości po 30-40 rub. od każdego członka. Za siedzibę związku obrano Płock, gdzie postanowiono urządzić własne biuro. Wyasygnowano na ten cel sumę 2.550 rub⁹⁹. Związek rozpoczął działalność finansową 1 kwietnia 1913 r. Jego biuro znajdowało się w domu Harolda, przy ul. Kolegialnej 10¹⁰⁰.

Zgodnie z zapowiedzią, kilka zdań poświęcić należy omówieniu działalności samego Płockiego Towarzystwa Drobnego Kredytu z lat 1905-1914. Zasadniczo Drobnym Kredyt w Płocku wyszedł obronną ręką z trudnych, kryzysowych lat 1904-1907. W 1905 r. Towarzystwo zrzeszało 1.937 członków. W latach następnych dokonywał się systematyczny w tym względzie progres. W 1913 r. Towarzystwo zrzeszało aż 3.028 członków¹⁰¹. Wśród klienteli - w sprawozdaniach Towarzystwa zasadniczo były wyodrębnione 3 grupy zawodowe, tj. rzemieślnicy, rolnicy i kupcy. Czwartą grupę, która w sprawozdaniach nie była identyfikowana z żadną przynależnością zawodową, jak wiemy stanowili przeważnie urzędnicy, inteligencja, duchowni itp. Zakres oddziaływania społecznego ilustruje tabela 3.

Tabela 3. Przynależność zawodowo-społeczna członków Płockiego Towarzystwa Drobnego Kredytu¹⁰²

Rok	Członków ogółem	w tym			
		Rzemieślnicy	Kupcy	Rolnicy	Inni
1908	2.376	982	533	118	734
1909	2.689	1.042	552	139	803
1910	2.536	1.088	596	169	836
1911	2.688	1.111	642	192	743
1913	3.028	1.229	682	290	827

Z tabeli 3 wynika, że większość członków stanowili, jakbyśmy to współcześnie określili, ludzie pracy. Dotyczy to zwłaszcza rzemieślników i rolników. Wprawdzie skład socjalny drugiej grupy może budzić pewne wątpliwości. Zwyczajem bowiem owych lat pod tym terminem chętnie występowali niektórzy przedstawiciele ziemiaństwa. Jednakże, jak dotychczas, w praktykach stowarzyszenia nie wiele dałoby się zaobserwować występowania tego typu przypadków¹⁰³.

Szeroki zakres oddziaływania społecznego Towarzystwa wyrażał się również w efektywnej działalności ekonomicznej. Lata 1905-1914 stanowią szczytowy w tym względzie okres, w całej historii tej instytucji. Postęp uwidocznił się dosłownie we wszystkich kierunkach działania. Dla ilustracji przedstawię kilka danych zaczerpniętych ze sprawozdań Zarządu Towarzystwa. I tak w 1905 r. suma otwartych kredytów wynosiła 186.008 rub. W 1913 r. osiągnęła stan 431.893 rub. W 1907 r. stowarzyszenie po raz pierwszy wypracowało własny kapitał zakładowy w sumie 700 rub. Dotychczas tworzonego z pożyczek zaciąganych w Banku Państwa i od osób prywatnych. Z tej formy korzystano jeszcze, w sposób już ograniczony do 1909 r. W 1913 r. Towarzystwo dyspo-

Tabela 4. Wybrane dane przedstawiające rozwój Płockiego Towarzystwa Drobного Kredytu w latach 1905 - 1913 (w rublach)¹⁰⁴

Rok	Liczba członków	Suma otwartych kredytów	Kapitał zakładowy			Kapitał zapasowy	Wkłady	Sumy lokowane	Pożyczki
			własny	z Banku Państwa	Pożyczki od osób prywatnych				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1905	1.937	186.008	-	1.000	1.600	1.700,00	80.852,66	23.022,85	61.191,28
1906	2.050	197.418	-	1.000	1.600	1.925,00	92.114,29	29.525,00	62.370,00
1907	2.208	231.338	700	800	1.100	1.636,36	128.150,02	54.925,00	72.227,62
1908	2.367	254.590	1.000	650	950	1.786,60	149.620,33	71.034,74	77.185,81
1909	2.536	277.397	2.250	150	100	883,11	160.755,42	71.644,10	84.440,52
1910	2.689	307.183	2.700	-	-	1.052,02	183.639,83	80.067,86	100.132,63
1911	2.688	328.332	2.700	-	-	1.252,02	211.072,91	82.663,98	125.743,69
1912	2.972	391.955	2.700	-	-	1.436,02	210.774,36	48.737,14	158.392,04
1913	3.028	431.893	2.700	-	-	1.436,02	210.480,43	21.902,46	180.635,85

nowało własnym kapitałem zakładowym w kwocie 2.700 rub. A oto inne dane. W 1905 r. suma wkładów wynosiła 80.953 rub. 66 kop., lokacji - 23.022 rub. 85 kop., udzielonych pożyczek - 61.191 rub. i 28 kop. W 1913 r. dane te przedstawiały się następująco: wkłady - 210.480 rub. 43 kop., lokacje - 21.902 rub. 46 kop., udzielone pożyczki - 180.635 rub. 85 kop. W tym też okresie obserwujemy zmiany w wysokości procentów płaconych od wkładów i od udzielonych pożyczek. I tak w 1905 r. płacono od wkładów od 3 do 6 %. W 1906 do 1908 r. od 2 do 6%. Od 1909 do 1914 r. - od 1 do 5 %. Od udzielanych pożyczek Towarzystwo pobierało: w latach 1905-1906 od 9 - 10%, w 1907 - 1909 od 6 - 9%, w 1910 od 7 - 8%. W 1911 r. od 6 - 7%, zaś w latach 1912 - 1914 - 7%. Rozwój Towarzystwa przedstawia tabela 4.

Przez cały omawiany okres prezesurę Zarządu sprawował Sztromajer. W latach 1907-1913 kumulował ją ze stanowiskiem dyrektora Zarządu Płockiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu, zaś od 3 marca z prezesurą Zarządu Związku Stowarzyszeń Kredytowych gub. Płockiej¹⁰⁵. Obserwujemy natomiast rotację działaczy na stanowisku prezesa Rady Towarzystwa. I tak w latach 1904-1914 prezesami Rady kolejno byli: Józef Zaborowski (1905-ok.1907), Stefan Welamin-Rutski (1908-1911) i Karol Prusak (ok. 1912-1914)¹⁰⁶.

Na zakończenie należy wspomnieć o innej działalności niektórych z wymienionych już członków, jaką podejmowali pod szyldem Płockiego Towarzystwa Drobного Kredytu. Przede wszystkim należy wspomnieć długoletniego członka Rady Adama Załęskiego (? - 1910), który zarazem był pierwszym prezesem Związku Katolickiego Diecezji Płockiej i sprawował tę funkcję do 1910 r., tj. do śmierci. Brał on też czynny udział w pracach zarządów takich stowarzyszeń, jak Płockie Towarzystwo Dobroczyńności, Pierwsza Kasa Pogrzebowa, Straż Ogniowa itp.¹⁰⁷

Do czynnych działaczy należał wspomniany już W. Sztromajer, który wraz z Bolesławem Skupińskim był założycielem zawiązanej 22 lutego 1913 r. Spółki Szewców Chrześcijańskich w Płocku¹⁰⁸. Sam Sztromajer, według relacji "Mazura", należał do grona osób

wspierających radą i materialnie zagrożony bankrutem sklep Stowarzyszenia Spożywczego Rzemieślników Chrześcijańskich¹⁰⁹. Nie sposób pominąć i Dzierżanowskiego, który obok rozlicznych funkcji społecznych w różnych stowarzyszeniach i organizacjach, sprawował również funkcję członka Zarządu Towarzystwa Oszczędnościowo-Pożyczkowego dla Chrześcijan w Płocku i był zarazem jednym z głównych jego działaczy¹¹⁰.

Sumując powyższe należy stwierdzić, iż lata 1905-1914 stanowiły wyjątkowo pomyślny okres w działalności Towarzystwa. Świadczy o tym zwłaszcza awans personalny Dzierżanowskiego i Sztromajera, którzy z działaczy prowincjonalnych stali się prominentnymi działaczami spółdzielczości kredytowej w skali całego Królestwa. Do bezsprzecznie pozytywnych inicjatyw należy również zaliczyć utworzenie Związku Towarzystw Drobного Kredytu Okregu Płockiego. Związek bowiem aktywizował podległe oddziały, wspierał je, a jako materialnie silniejsza jednostka nadrzędna, miał więcej możliwości do propagowania spółdzielczości na terenie swojego działania.

W działalności zaś stowarzyszenia w samym Płocku za pozytyw w uznać należy zrzeszenie w charakterze członków w większości rzemieślników, kupców i rolników, a więc przedstawicieli zawodów ściśle produkcyjnych. Oceniając w tym aspekcie działalność kooperatywy, można potraktować ją nawet jako jeden z czynników miastotwórczych.

W 1909 r. spółdzielczość kredytowa w Płocku została wzbogacona o nową placówkę. Stanowiło ją Towarzystwo Oszczędnościowo-Pożyczkowe dla Rzemieślników Chrześcijan w Płocku. Powstało ono z inspiracji płockiego oddziału Demokracji Chrześcijańskiej. Stowarzyszenie, jak to wynika z nazwy, miało charakter ekskluzywny. Ograniczało ono zakres prowadzonych usług wyłącznie do ludności chrześcijańskiej. Początkowo siedziba Zarządu i biuro mieściły się w domu Towarzystwa Dobroczyńności przy ul. Więzionej. W początkach 1910 r. biuro zostało przeniesione do domu Lesińskiego, znajdującego się przy ul. Ostatniej w Płocku¹¹¹.

Pierwszoplanową postacią wśród działaczy stowarzyszenia i zarazem jednym z założycieli był znany społecznik płocki ks. Stanisław Aleksander Figielski (1875-1958). Oprócz wymienionego w pracach Zarządu i Rady uczestniczyli: Mikołaj Czuchrajew, Ludwik Dzierżanowski, Eustachy Górecki, ks. Jabłoński, Edward Komosiński, Władysław Mariański i Rogoziński¹¹².

Początkowo nabycie członkostwa było uwarunkowane koniecznością wpłacenia piętnastorublowego udziału. Na Zebraniu Ogólnym - 10 kwietnia 1910 r. - uznano, iż obowiązujący udział jest zbyt uciążliwy i uchwalono wydawanie pożyczek tym, którzy złożyli i jednorublowe udziały. Na tym samym zebraniu określono, iż najbardziej pożądanym byłby udział trzydziestorublowy¹¹³.

Od 1910 r. w reklamówkach, jakie stowarzyszenie najczęściej zamieszczało na łamach "Mazura", w sposób następujący uprzedmiotowiono zasady działania: "Tow. Oszczędnościowo-Pożyczkowe dla Rzemieślników Chrześcijan w Płocku przyjmuje udziały 30-rublowe (ratami) od członków, a nadto od wszystkich wkłady od 15 kop. do 2.000 rb. Płaci od wkładów: rocznych 6%, półrocznych 5%, kwartalnych 4%, bezterminowych 3%. Udziela pożyczek członkom na 7% do 9% w stosunku rocznym, w stosunku do wysokości sumy i terminu pożyczki[...]"¹¹⁴.

W początkach 1914 r. stowarzyszenie przyjmowało wkłady roczne, półroczne i bezterminowe już w wysokości od 1 do 1.000 rub. Udzielało zaś pożyczek na 7% w stosunku rocznym¹¹⁵.

Ta elastyczność, uwidoczniła wyraźnie w określeniu przez Zarząd zasad działalności ekonomicznej, świadczy o poważnych trudnościach, z jakimi na co dzień musiano się spotykać. Ich przyczyną była zbyt mała liczba stowarzyszonych, a co też niepodzielnie się z tym łączyło, permanentny brak kapitału obrotowego. Stan ten potwierdzają nieliczne sprawozdania, jakie zamieszczano w miejscowej prasie. I tak w 1911 r. stowarzyszenie liczyło 375 członków, w 1912 r. - 450, w 1913 - 440¹¹⁶.

W 1912 r. na ogólną sumę 3.331 rub. udziałów - pełnych, trzydziestorublowych, wniosło zaledwie 24 członków¹¹⁷. W 1913 r. kapitał zakładowy Towarzystwa wynosił 6.000 rub., zaś wkłady osiągnęły sumę 12.000¹¹⁸. Przedstawiona sytuacja niejako z góry przesądzała o braku efektów w działalności spółdzielni. Do tego stanu rzeczy z pewnością przyczyniała się i stosowana w praktyce zasada ekskluzywności stowarzyszenia, realizowana w imię racji religijnych i narodowych. Schyłek omawianego okresu charakteryzował się dość znaczną aktywizacją społeczną. Wyrazem tego było powstanie wielu rozmaitych stowarzyszeń, o różnych profilach działania. Procesowi temu patronowała głównie Demokracja Chrześcijańska i Związek Katolicki, które lansowały program unarodowienia wszystkich dziedzin życia. Głoszone hasła typu "Swój do swego", czy też "Nie kupuj u Żyda", zamieszczane głównie na łamach katolickiego "Mazura", miały na celu skonsolidowanie i zaktywizowanie społeczno-ekonomiczne Polaków, przejawiających jak dotąd, dość znaczną w tym względzie rezerwę. Chciano tego dokonać kosztem pozbawienia

ludności żydowskiej znaczenia gospodarczego.

Powysze racje w niewyrobinym społeczeństwie ńródowisku płockim zazaczyły się doć fatalnymi skutkami. Nie tylko, że wytworzyły sytuację nie sprzyjającą asymilacji Żydów, lecz co gorsze, budziły antysemityzm, zaś wśród społeczności żydowskiej uzasadniony lęk i postawy obronne. O tym, jak bardzo żywe były w społeczności polskiej w Płocku te nastroje świadczy fakt, że od 1913 r., skądinąd neutralna w tym względzie spółdzielnia "Zgoda", najprawdopodobniej pod presją, czasowo zaprzestała zaopatrywać się w towary w żydowskich firmach i hurtowniach, o czym chętnie donosił "Mazur"¹¹⁹.

W takich to właśnie okolicznościach powstała inicjatywa założenia tzw. Banku Ludowego Drobnego Kredytu dla Operacji Pośredniczących i Zastawowych, polskiej placówki, konkurencyjnej wobec Płockiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu¹²⁰. Inicjatywa wysłała wprawdzie od ks. J. Strojnowskiego, lecz samą akcją na zewnątrz kierowała redakcja katolickiego "Mazura".

Podejmowane starania miały doć paradoksalny przebieg. Otóż, jak podaje "Mazur", Komitet Gubernialny ds. Drobnego Kredytu na posiedzeniu z 24 października 1913 r. zatwierdził ustawę dla Banku. Natomiast w kwietniu 1914 r. spotykamy na łamach tegoż "Mazura" wzmiankę, że płocki Komitet Gubernialny odmówił dokonania legalizacji ustawy. Warto w tym miejscu nadmienić, iż w tym czasie, członkami Komitetu byli Sztromajer i S. Rutki¹²¹. I mimo sympatii, jaką obydwa działacze niewątpliwie okazywali na rzecz programu Demokracji Chrześcijańskiej, najprawdopodobniej jako ludzie rozsądni, to właśnie oni spowodowali odmowę władz.

Inicjatorzy jednak nie dawali za wygraną. Tym razem postanowili przeprowadzić legalizację ustawy w Petersburgu. Potrzebę założenia stowarzyszenia uzasadniali m.in. tym, że "[...] instytucje drobnego kredytu, z powodu braku fachowych sił i doć pierwotnej swej czynności, nie są w możności prowadzić operacji pośredniczących i zaspakając potrzeb kótek rolniczych, towarzystw kooperacyjnych i obywateli ziemskich". Ministerstwo odmówiło legalizacji motywując swe stanowisko, właśnie istnieniem w Płocku Związku Towarzystw Drobnego Kredytu¹²². Taki oto przebieg miała pierwsza próba rozbicia od wewnątrz ruchu spółdzielczego.

4. Spółdzielczość wytwórcza

Na tle spółdzielczości spożywców i kredytowej w Płocku bardzo skromnie przedstawiał się dorobek spółdzielczości wytwórczej. Jej jedynym reprezentantem w omawianym czasie był Związek Szewców, który powstał z inicjatywy działaczy Płockiego Towarzystwa Drobnego Kredytu. Według W. Sztromajera - szczytowy rozwój Związku przypadał na 1908 r. Wydaje się jednak, iż było to stwierdzenie gołosłowne. Nie zawiera ono bowiem żadnych wskaźników ekonomicznych, w świetle których można by odtworzyć właściwy obraz rozwoju. Co więcej, tenże Sztromajer następująco pi-

zse o działalności i rozwoju spółdzielczości wytwórczej w Płocku: "[...] Przykład Płocka nie bardzo dobrze świadczy [...] Uboga nasza wytwórczość rzemieślnicza gwałtownie wymaga opieki i pomocy, aby rozwijać się mogła, a w niektórych działach, jak np. w szewstwie, aby utrzymać się mogła na zdobytej dawnej wysokości

pod względem eksportu do Rosji"¹²³. Przytoczone zdanie najlepiej chyba zaświadcza o poważnych trudnościach w działalności Związku.

W 1908 r. na czele Związku stali Stanisław Jędrzejak i Wacław Kanigowski¹²⁴. I to są jedyne dane, jakie udało się zestawić.

PRZYPISY:

¹ Polityk i zarazem jeden z pionierów spółdzielczości polskiej. Związany był z PPS i ruchem niepodległościowym. W latach 1922-1926 był prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej.
² S. W o j c i e c h o w s k i, Historia spółdzielczości polskiej. Warszawa 1914, s. 219, 221.
³ W latach 1904/1905 na terenie ówczesnej guberni płockiej istniały 4 syndykaty rolnicze, tj. w Płocku, Mławie, Rypinie i Ciechanowie. T a m ż e, s. 212-213.
⁴ T a m ż e, s. 224-225.
⁵ S. I g n a r, Kwestia rolna w Polsce kapitalistycznej. Warszawa 1952, s. 21.
⁶ A. K u r z y n o w s k i, O poglądach Edwarda Abramowskiego na spółdzielczość, "Przegląd Spółdzielczy" 1959, nr 3, s. 29.
⁷ Agendą Towarzystwa było Biuro informacyjne. Ono to wytyczało podstawowe kierunki działania Towarzystwa. Sekretarzami Biura byli Romuald Mielczarski i Stanisław Wojciechowski. Oprócz wymienionych, w podejmowanych pracach żywy udział brali Antoni Donimirski, ks. Zygmunt Chelmecki, Stefan Dziewulski, Antoni Mędrzecki i Rafał Radziwiłłowicz. S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 230-233, 241.
⁸ A. K u r z y n o w s k i, O poglądach..., s. 29; S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 243, 246.
⁹ Oprócz wspomnianych, udział w założeniu Komisji mieli następujący działacze z prowincji: Ciota z Łodzi, Horodyski z Opatowa, Hryniewicz z Łomży, Michałowski z Żelechowa, Młynarski z Kalisza, i Pietrasiewicz z Częstochowy. Płock reprezentował wybitny działacz narodowo-demokratyczny i społeczny dr Leon Rutkowski (1863- 1917) z Płońska. S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 179-181.
¹⁰ [S. G r y z i e w i c z]: Od Komisji Współdzielczej do Związku Spółdzielni Polskich (1903-1928). Sprawozdanie Związku Spółdzielni Polskich za rok 1927. Warszawa 1928, s. 15-18.
¹¹ S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 189-193.
¹² Prace I Zjazdu Przedstawicieli Towarzystw Drobnego Kredytu 20-21 czerwca 1908 r. w Płocku (oprac. A. Maciesza). Płock 1908, s. 78-79.
¹³ S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 184-190.
¹⁴ Założycielem Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie oraz jego pierwszym prezesem był wybitny działacz społeczny płocki i zarazem narodowo-demokratyczny Stanisław Chelchowski (1866-1907). Upřednio pełnił m.in. prezesurę w Gubernialnym Towarzystwie Rolniczym w Płocku, którego również był współzałożycielem.
¹⁵ Z. C h [m i e l e w s k i], Nasze mleczarnie spółdzielcze. "Społem" 1912, nr 16, s. 5.
¹⁶ S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 218.
¹⁷ A. G r a b o w s k i, Rok 1905 w życiu płockim. "Kalendarz Informacyjny Płocki na 1906 r.". Płock 1905, s. 37-38.
¹⁸ Na temat początków spółdzielczości płockiej zob. A. P a p i e r o w s k i, Geneza i rozwój spółdzielczości w Płocku w latach 1869-1904, [w:] "Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego" 1983 nr 4, s. 28-58.
¹⁹ "Kalendarz Informacyjny Płocki na 1906 r.", s. 106.
²⁰ Spraw. Zarz. Stowarzyszenia Spoż. i Kasy Pożyczkowej "Zgoda" w mieście Płocku za rok 1914 i 1915. Płock 1916, s. 3.

²¹ Dzieje Płocka. Wyd. 1. Płock 1973, s. 344, 542.
²² W sprawozdaniu Zarządu "Zgody" za 1906 r. rozchód towarów dzielono według następujących grup: I - pieczywo, mąka, kasza, sól, śledzie, konserwy, cukierki, pierniki, kawa, herbata i inne; II - cukier, mączka, puder; III - piwo, porter, miód; IV - spirytualia krajowe i zagraniczne, wódki i spirytusy monopolowe (rządowe); V - wina ruskie i zagraniczne; VI - świece, karty do gry, nafta, mydło, krochmal, perfumy i inne nie spożywcze artykuły; VII - wyroby tytoniowe; VIII - szczoteczki, naczynia, obicia itp. W latach następnych, w przedstawionym minimum asortymentowym nie zachodziły istotniejsze zmiany. Roczne Spraw. Zarz. Stow[...]"Zgoda" [...] za rok 1906. Płock 1907, s. 7.
²³ Spraw. roczne Zarz. Stow [...] "Zgoda" [...] za rok 1907. Płock 1908, s. 8.
²⁴ T a m ż e, za rok 1911. Płock 1912, s. 9.
²⁵ T a m ż e, za rok 1906. s. 12-13.
²⁶ T a m ż e, za rok 1908. Płock 1909, s. 15.
²⁷ T a m ż e, za rok 1906, s. 12.
²⁸ T a m ż e, za rok 1911, s. 12.
²⁹ T a m ż e, za rok 1907, s. 10.
³⁰ T a m ż e, za rok 1908, s. 12.
³¹ T a m ż e, za rok 1907, s. 6.
³² T a m ż e, za rok 1911, s. 20.
³³ F. W y b u l t, "Zgoda" (1870-1960), s. 5.
³⁴ Stowarzyszenia te współpracowały ze "Zgodą" głównie w zakresie operacji finansowych. Stan współpracy ilustrują sprawozdania Zarządu spółdzielni za lata 1905-1914.
³⁵ Na przestrzeni lat 1905-1914 we władzach spółdzielni przejściowo również występowali: Ludwik Biedrzycki, Bronisław Chądzyński, Wincenty Dobrowolski, Jan Gliński, Czesław Gościcki, Wincenty Górecki, Anastazy Keller, Izrael Koszterkiewicz, Roman Kuśmierkowski, Piotr Maciejowski, Bronisław Merle, Antoni Michalski, Konstanty Nelkin, Leon Przybyszewski, Czesław Szymczewski, Józef Wierzbicki, Antoni Wunderlich, Antoni Zaleski i Marian Zglinicki. Zestawiono na podstawie sprawozdań Zarządu "Zgody" z lat 1905-1909, 1911, 1913-1914.
³⁶ Spraw. Roczne Zarz. Stow. "Zgoda" [...] za rok 1906. s. 18-19.
³⁷ T a m ż e, za rok 1908, s. 22-23.
³⁸ T a m ż e, za rok 1911, s. 12.
³⁹ T a m ż e, za rok 1913, s. 9.
⁴⁰ Założycielami oddziału Płockiego Demokracji Chrześcijańskiej byli: ks. Jan Marchewka (1876-1944), który był zarazem tzw. pierwszym patronem stowarzyszenia oraz wspomagający go prałat Piotr Borniński (1862-1936). Obok wymienionych, pierwszoplanową rolę w stowarzyszeniu odgrywali następujący działacze: Dawid Grodzicki, Kazimierz Nowacki, Teofil Kolczyński, Edward Komosiński, Leon Kostanecki, Józef Kwasięborski, ks. kanonik Adam Pęski, Andrzej Raczyński, Jan Szczypiorowski, Ignacy Szygendowski (pierwszy prezes stowarzyszenia), Maksymilian Ungerman, Józef Wawrzyński i Jan Zalewski. "Mazur" 1907, nr 12, s. 89; Demokracja Chrześcijańska. T a m ż e, nr 13, s. 97.
⁴¹ T. B ł a z e j e w i c z, Ku czemu dążą katolicy społeczni,

- "Pracownik Polski" 1938, nr 2, s. 2; A. S z y m a n i s k i, Zagadnienia społeczne. Lublin 1939, s. 62-63.
- ⁴² "Mazur" 1909, nr 13, s. 97.
- ⁴³ Pełna nazwa kooperatywy brzmiała: "Sklep Spożywczy Spółki Rzemieślników Płockich". APP, AMP, sygn. 21.447, Stowarzyszenia i Związki, k. 16.
- ⁴⁴ Ks. J a b ł o n i s k i, Stów parę o ruchu spółdzielczym w Płocku, "Mazur" 1910, nr 1, s. 9.
- ⁴⁵ W tymże sprawozdaniu były nadto wyszczególnione następujące dane: wartość sklepu - 2.050 rub., długi - 1.750 rub. Wydaje się, że przytoczone zestawienie najlepiej obrazuje stan rozwojowy spółdzielni. Sprawozdanie z obrotu w sklepie Stowarzyszenia Spożywczego Rzemieślników Płockich za ostatnie półrocze 1909 r. "Mazur" 1910, nr 14, s. 173.
- ⁴⁶ "Mazur" 1914, nr 16, s. 224.
- ⁴⁷ Poświęcenie dwóch sklepów współdzielczych, "Mazur" 1913, nr 33, s. 516-517; Sklep Współdzielczy Galanterijny Robotników Chrześcijańskich, T a m ż e, nr 40, s. 628.
- ⁴⁸ Zbiory Leona Dzierżanowskiego (ZLD) Stowarzyszenie Spożywcze "Wisła" w Radziwiu (SSWR) Prot. I organizacyjnego zebrania członków Stowarzyszenia Spożywczego "Wisła" w Radziwiu (25 maja 1913) b.p.
- ⁴⁹ Członkami Zarządu zostali wówczas wybrani: Konstanty Biały, Jan Czyżewski, Franciszek Jurkowski, Wincenty Hejke, Piotr Miałkiewicz, Bolesław Mikołajczyk, Jan Zaleski i Bazyli Żółtowski. T a m ż e.
- ⁵⁰ Przez pierwsze 3 lata "Wisła" miała opłacać czynsz w wysokości 275 rub. T a m ż e.
- ⁵¹ Prot. Komisji Rewizyjnej z 15 lutego 1914 r. b.p. T a m ż e.
- ⁵² Prot. z 6 sierpnia 1915 b.p., T a m ż e
- ⁵³ "Dziennik Płocki" 1923, nr 267, s. 1-2.
- ⁵⁴ Była to organizacja kulturalno-oświatowa, o celach religijnych i społecznych. W Królestwie Polskim została zalegalizowana 20 marca 1907 r. Swoj program społeczny opierała na zasadach encykliki Leona XIII - "Rerum novarum". W diecezji płockiej, w okresie od września 1907 do czerwca 1908 r. miało łącznie działać 112 związków, w tym 25 w miastach. Według "Mazura" - Związek miał zrzeszać blisko 2.000 członków, co jak się wydaje, było szacunkiem zbyt wygórowanym. "Mazur" 1910, nr 8, s. 1; nr 45, s. 632.
- ⁵⁵ Organizacja o celach religijno-charytatywnych i społeczno-oświatowych. Powstała w Płocku w 1909 r. Założycielem stowarzyszenia był kapłan diecezji płockiej ks. K. Straszyński. Zob. Ze Stowarzyszenia Katolickich Służących św. Zyty, "Kurier Płocki" 1918, nr 60, s. 3.
- ⁵⁶ I. K r [a j e w s k i], Związek Katolicki w diecezji płockiej, "Mazur" 1910, nr 45, s. 632.
- ⁵⁷ Zastużonymi działaczkami wymienionych placówek były Arkuszewska, Górecka, Kalinowska, Koperska, Sierpińska, Szelągowska i Szymańska. Zob. Ze Stow. Katolickich Służących św. Zyty, "Kurier Płocki" 1918, s. 3.
- ⁵⁸ "Miesięcznik Pastorski Płocki" 1952, nr 16, s. 36.
- ⁵⁹ Stowarzyszenie "Nasz Sklep", "Głos Płocka" 1914, nr 30, s. 3.
- ⁶⁰ B o h u n, Historia ruchu harcerskiego w Płocku, "Kurier Płocki" 1921, nr 109, s. 2.
- ⁶¹ "Mazur" 1913, nr 14, s. 213.
- ⁶² Polski Sklep Żelazny, "Mazur" 1913, nr 17, s. 262.
- ⁶³ Spraw. Roczne Zarz. Stow [...] "Zgoda" [...] za rok 1914 i 1915. Płock 1916, s. 2.
- ⁶⁴ "Mazur" 1913, nr 33, s. 517.
- ⁶⁵ "Polski Sklep Żelazny", "Mazur" 1913, nr 17, s. 262.
- ⁶⁶ "Mazur" 1913, nr 33, s. 517.
- ⁶⁷ Spraw. Stow. Współ. "Polski Sklep Żelazny" w Płocku za okres od 1 stycznia 1916 roku do 1 czerwca 1917 r. [Płock 1917], s. 6.
- ⁶⁸ "Mazur" 1912, nr 7, s. 110; nr 13, s. 205.
- ⁶⁹ A. G r a b o w s k i, Rok 1905 w życiu Płocka. "Kalendarz Informacyjny Płocki na rok 1906", s. 45.
- ⁷⁰ Spraw. Zarz. Płoc. Tow. Wzajemn. Kred. za rok 1913. Zał. Stan bierny za lata 1897-1913.
- ⁷¹ Spraw. Zarz. Płoc. Tow. Wzajemn. Kred. za rok 1906, s. 5,25.
- ⁷² T a m ż e, za rok 1907, s. 6,30.
- ⁷³ T a m ż e, za rok 1906, s. 6.
- ⁷⁴ T a m ż e, za rok 1913. Zał. Stan bierny za lata 1897-1913.
- ⁷⁵ T a m ż e, za rok 1906, s. 6.
- ⁷⁶ T a m ż e, za rok 1907, s. 14.
- ⁷⁷ T a m ż e, za rok 1909, s. 5.
- ⁷⁸ Tabelę sporządzono na podstawie odnośnych sprawozdań Zarządu Towarzystwa.
- ⁷⁹ Tabelę sporządzono na podstawie sprawozdań Zarządu Towarzystwa z lat 1906-1911 i 1913.
- ⁸⁰ Spraw. Zarz. Płoc. Tow. Wzajemn. Kred. za rok 1909, s. 5.
- ⁸¹ Oprócz wymienionych na przestrzeni omawianych lat w pracach Rady Towarzystwa z różnym stażem uczestniczyli: Mojżesz Altberg, Kamil Bereza, Edmund Budzyński, Władysław Fryben, Ignacy Gladysz, Adam Grabowski, Jan Machciński, Aleksander Majdecki, Jaku Neumark, Paweł Nieniewski, Ferdynand Pauli, Józef Pilichowski, Władysław Płoski, Józef Pogroziński, Józef Rokitnicki, Seweryn Rościszewski, Maurycy Sachs i Józef Zaborowski. Natomiast funkcje członków Komisji Rewizyjnej podczas pełnionej przez siebie kadencji spełniali: Władysław Brzozowski, Bronisław Chądzyński, Ludwik Dzierżanowski, Józef Górnicki, Maria Gutkowska, Jadwiga Kosmacińska, Alicja Lesnobrodzka, Mieczysław Majde, Aleksander Majdecki, Antoni Michalski, Karol Plocer, Leon Przybyszewski, Władysław Robakiewicz, Aleksander Rudziński, Zdzisław Siemionowski, Jan i Stanisław Staszewscy i Jan Szymański. Wykazy nazwisk sporządzono na podstawie sprawozdań Zarządu Płockiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu za lata 1906-1911; 1913-1916,1921; Z działalności śp. Antoniego Gościckiego, "Głos Mazowiecki" 1937, nr 36, s. 4; "Kalendarz Informacyjny Płocki na rok 1906", s. 108.
- ⁸² S. K o z i c k i, Działalność towarzystw kredytowych w okręgu Płockim, "Spółem" 1906, nr 12, s. 184.
- ⁸³ Spraw. Płock. Tow. Drobn. Kred. za 1911 r. Płock 1912, s. 15.
- ⁸⁴ L. D [z i e r ż a n o w s k i], Towarzystwo Drobno Kredytu w okręgu płockim, "Spółem" 1908, nr 3, s. 38.
- ⁸⁵ Działacz społeczny i spółdzielczy. Był synem Romualda Dzierżanowskiego i Anny z d. Załęskiej. Nie jest do końca pewne czy po ukończeniu gimnazjum płockiego podjął studia prawnicze, jak to podaje J.B. Nycek. Po ukończeniu kursów buchalteryjnych, od 1 lutego 1887 r. podjął pracę w Płockim Oddziale Banku Państwa Rosyjskiego. Był autorem projektu ustawy o organizacji towarzystw drobnego kredytu /1898/, który został zatwierdzony przez władze i obok Władysława Sztromajera, odegrał zasadniczą rolę przy założeniu Płockiego Towarzystwa Drobno Kredytu w Płocku oraz jego oddziałów w regionie. W działalności społecznej był ściśle związany ze Stowarzyszeniami Robotników Chrześcijańskich w Płocku. W czasie I wojny światowej przebywał w Moskwie, gdzie aktywnie uczestniczył w pracach Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Po odzyskaniu niepodległości powrócił do Płocka, gdzie został dyrektorem miejscowego Oddziału Banku Polskiego. Odgrywał znaczną rolę w życiu płockich organizacji społeczno-kościelnych. Współorganizował I i II Zjazd Katolicki Diecezji Płockiej, które odbyły się w 1918 i 1922 r. Był również członkiem Diecezjalnego Komitetu Społecznego Diecezji Płockiej. W 1929 r. osiadł w Warsza-

wie, gdzie w 1930 r. został dyrektorem Spółdzielczego Banku Lekarskiego. Działal tam w różnych organizacjach społecznych, m.in. w Towarzystwie Żeglarskim "Vistula". Publikował też artykuły o problematyce spółdzielczej. Okres II wojny światowej spędził w Warszawie. W 1945 r. przeniósł się do Gdańska. Zmarł tragicznie 12 lipca 1955 r. w Malborku. Zob. "Społem" 1907, nr 36, s. 566; Po 42-ch latach pracy, "Mazowsze Płockie i Kujawy" 1929, nr 6-8, s. 85-86; T. Ś w i e c k i, F. W y b u l t, Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego. Toruń 1932, s. 271,332,338,415,450. J. B. N y c e k, Ludzie i książki. Płock 1984, s. 282.

⁸⁶ Projekt ustawy Związku Towarzystw Drobного Kredytu (kredytowych i oszczędnościowo-pożyczkowych) w okręgu płockim, "Społem" 1907, nr 36, s. 567-568.

⁸⁷ [S. G r y z i e w i c z], Od Komisji Współdzielczej..., s. 15.

⁸⁸ S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 189.

⁸⁹ Według S. Wojciechowskiego, Zjazd w Płocku został zorganizowany przez działaczy płockich ze względu na to, że Komisja Współdzielcza nie otrzymała od władz zezwolenia na odbycie zjazdu krajowego. Niniejszy pogląd jest mylny. Zjazd w Płocku był inicjatywa niezależna, przygotowywaną w tutejszym środowisku kilka lat wcześniej. Termin Zjazdu płockiego był przypadkowo zbieżny z omawianymi w tekście okolicznościami. S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 189; L. D z i e r ż a n o w s k i j, Towarzystwa Drobного Kredytu..., s. 38

⁹⁰ W obradach Zjazdu udział wzięli delegaci wszystkich, wspomnianych już towarzystw drobnego kredytu z terenu guberni płockiej. Płocki Drobnny Kredyt był reprezentowany przez Hermana Cybalskiego, Ludwika Dzierżanowskiego, Juliana Korewickiego, Stefana Welamina-Rutskiego, Władysława Sztromajera i Adama Załęskiego. Zarząd do Spraw Drobного Kredytu przy gubernatorze płockim reprezentowali Aleksander Beretti i rewizor Konstanty Chraniewicz. Wśród zaproszonych gości byli delegaci reprezentujący stowarzyszenia w okręgach gabińskim, jabłońskim, kaliskim, mińskomazowieckim, drugim łódzkim, radziejowskim, łowickim, pierwszym i trzecim warszawskich, wrocławskim, drugim zamojskim, zdunskowolskim i żychlińskim. W obradach uczestniczyli również delegaci następujących stowarzyszeń i organizacji: Stowarzyszenia Rolniczego Płockiego, Płockiego Oddziału Banku Państwa, Związku Stowarzyszeń we Lwowie, płockiej "Zgody" oraz kółek rolniczych z Bielska, Goleszyna, Gozdowa, Jeżowa, Kamionki, Słupi oraz ze Słupca. Gościem honorowym był współzałożyciel Towarzystwa Kooperatystów Stanisław Wojciechowski. Z osób prywatnych uczestniczyli: Stefan Baliński, Teodor Dzierżanowski, Adam Grabowski, Mieczysław Koźlakowski, Aleksander Maciesza, Piotr Maciejowski, Józef Mądrzejewski, ks. Adolf Modzelewski, ks. Adam Pęski, Aleksander Rudziński, Jan Święcicki, ks. Adolf Szelażek, Bolesław Zdziarski i inni. Zob. Prace I Zjazdu Przedstawicieli Towarzystw Drobного Kredytu 20 - 21 czerwca 1908. Płock 1909, s. IX - XII.

⁹¹ T a m ż e, s. 78 - 79.

⁹² S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 190.

⁹³ Władysław Sztromajer (1861 - 1933) działacz niepodległościowy i spółdzielczy, związany z PPS. Z zawodu aptekarz. Sztromajer był członkiem Ligi Państwowości Polskiej. W latach 1916-1917 członkiem Komisji Rewizyjnej Banku Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie. 19 września 1918 r. został wybrany przewodniczącym Rady Miejskiej m. Płocka na okres jednej kadencji. Wraz z L. Dzierżanowskim był organizatorem Płockiego Towarzystwa Drobного Kredytu i długoletnim jego prezesem. Obydwaj opracowali dwa statuty dla związków okręgowych towarzystw drobnego kredytu i na zlecenie Komisji Współdzielczej, trzeci dla związku ogólnokra-

jowego. Po reorganizacji Towarzystwa odgrywał również wybitną rolę w Płockim Banku Spółdzielczym. W. Sztromajer był również długoletnim dyrektorem Płockiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu. Napisał m.in. następujące prace: "Operacje zestawowe i poręczenia grupowe w Płockim Towarzystwie Drobного Kredytu", [w:] Prace I-go Zjazdu Przedstawicieli Towarzystw Drobного Kredytu 20-21 czerwca 1909. Płock 1909, s. 41-45; redagował Prace II Zjazdu Towarzystw Drobного Kredytu. Płock 1910; Kredyt melioracyjny dla drobnej własności rolnej. Płock 1910; Podręcznik dla badaczy sądowych chemiczno-mikroskopijnych. Płock 1912. Towaroznawstwo farbiarskie. Płock 1925; Rady apteczne dla drogistów i aptekarzy Płock 1925. T N P b. sygn. A. L u t y n s k a: "Materiały do Polskiego Słownika Biograficznego b.p.; Dzieje Płocka wyd. 2 Płock 1978, s. 396; T. Świecki F. Wybult, Mazowsze płockie..., s. 5; T N P b. sygn. Kwestionariusze, opracowania, notatki bp; Ósmy rocznik Banku Towarzystw Spółdzielczych. Warszawa 1918, s. 58; Wł. S z t r o m a j e r, Wyjaśnienie, "Głos Płocki" 1913, nr 19, s. 2.

⁹⁴ [S. G r y z i e w i c z], Od Komisji Współdzielczej..., s. 1-2.

⁹⁵ S. W o j c i e c h o w s k i, Historia..., s. 193; "Społem" 1911, nr 31, s. 3.

⁹⁶ Na Zjeździe w Częstochowie obydwaj działacze płocky odegrali wcale poczesną rolę. Nie tylko, że zostali wybrani do prezydium Zjazdu, wygłosili programowe referaty, lecz także, co należy podkreślić, przedstawione przez nich tezy w wielu punktach stanowiły wytyczną dla przyjętej końcowej rezolucji. Na Zjeździe szczególnie wyróżnił się Dzierżanowski, który obok Pytlewskiego oraz księży W. Kwiatkowskiego i A. Szymańskiego, został wybrany do powołanej przez Zjazd komisji. Jej zadaniem było uczestniczenie w pracach Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie, odnośnie organizacji handlu zbożem. Zob. Prosimy na Zjazd. "Społem" 1912, nr 2, s. 1-2; Uchwały Zjazdu. T a m ż e, nr 5, s. 3-4.

⁹⁷ [S. G r y z i e w i c z], Od Komisji Współdzielczej..., s. 17.

⁹⁸ Na członków i zastępców członków Zarządu wybrano: W. Boguszelewskiego, L. Dzierżanowskiego, Kamińskiego i L. Paprockiego. Natomiast członkami Rady zostali księża S. Figielski, J. Michnikowski i T. Żółtowski oraz Józef Machciński. "Mazur" 1913, nr 103, s. 148.

⁹⁹ Najwyższy kredyt przyznano Płockiemu Towarzystwu Drobного Kredytu. Określono go na 50.000 rub. W następnej kolejności otrzymały Towarzystwa w Dobrzyniu nad Drwęcą i Żurominie - po 40.000 rub., w Bodzanowie - 15.000 rub. i po 10.000 rub. stowarzyszenia w Bielsku, Bieżuniu, Drobinie, Płocku (Demokracja Chrześcijańska), Szreńsku, Zagrobie i Zawidzu. Towarzystwu w Słupi przyznano 4.000 rub. Natomiast wstrzymano przyznanie kredytu Towarzystwu w Rypinie, do czasu uzyskania sprawozdania z przeprowadzonej w nim lustracji. Zob. Związek Tow. Kredytowych. "Mazur" 1913, nr 103, s. 148.

¹⁰⁰ Związek Tow. Drobного Kredytu Ziemi Płockiej, "Mazur" 1913, nr 17, s. 269.

¹⁰¹ Spraw. Płoc. Tow. Drobn. Kred. za 1913 r. Płock 1914, s. 5.

¹⁰² Sporządzono na podstawie sprawozdań Towarzystwa za lata 1908-1911 i 1913.

¹⁰³ Do tych wyjątków należał ziemianin Eugeniusz Płoski (1873 - 1944), który w latach 1904-1907 był członkiem Zarządu Towarzystwa. "Kalendarz Informacyjny Płocki za rok 1906", s. 116; 1907, s. 109.

¹⁰⁴ Tabele sporządzono na podstawie sprawozdań Zarządu Towarzystwa za odnośne lata.

¹⁰⁵ W pracach Zarządu, podczas pełnych kadencji, brali

udział: Herman Cybulski, Julian Korewicki, Morankiewicz, Ignacy Łempicki, Teodor Przybylski, Bolesław Skupiński, Franciszek Trejchel i Kazimierz Warmiński. Wykaz nazwisk sporządzono na podstawie sprawozdań Zarządu Towarzystwa z lat 1905-1907. Ponadto wykorzystano "Kalendarze Informacyjne Płockie" za lata 1905-1907; "Mazur" 1913, nr 12, s. 180.

¹⁰⁶ Jako członkowie Rady byli wymieniani: Mieczysław Jagodziński, Tadeusz Konkolewski, Kazimierz Miecznikowski, Eugeniusz Płoski, Teodor Przybylski, Franciszek Sobociński, Paweł Wernik, Adam Załęski i Wacław Żochowski. T a m ż e.

¹⁰⁷ Śp. Adam Załęski, "Mazur" 1910, nr 9, s. 97-98.

¹⁰⁸ "Mazur" 1913, nr 15, s. 227-228.

¹⁰⁹ T a m ż e, 1910, nr 1, s. 9.

¹¹⁰ T a m ż e, 1913, nr 13, s. 211-212.

¹¹¹ "Mazur" 1910, nr 15, s. 179-180; nr 20, s. 272; 1912, nr 19, s. 303.

¹¹² T a m ż e, 1910, nr 14, s. 163; 1912, nr 13, s. 195-196; 1913, nr 13, s. 212.

¹¹³ Z Tow. Oszczędnościowo-Pożyczkowego dla Rzemieślników Chrześcijan, "Mazur" 1910, nr 15, s. 179.

¹¹⁴ "Mazur" 1910, nr 20, s. 272.

¹¹⁵ T a m ż e, 1914, nr 8, s. 128.

¹¹⁶ "Mazur" 1913, nr 13, s. 211; Z Tow. pożyczkowo oszczędnościowego dla chrześcijan, "Mazur" 1913, nr 14, s. 211.

¹¹⁷ A oto inne dane: kapitał zakładowy - 3.800 rub. 91 kop., wkłady - 8.716 rub. i 17 kop., wydano pożyczek - 21.570 rub., zysk - 1.008 rub. 79 kop. Z sumy tej wydatkowano na administrację 311 rub., 25 kop., wypłacono % od wkładów - 222 rub. 13 kop. Ogólne zebranie członków Tow. Pożyczkowo-oszczędnościowego..., s. 195

¹¹⁸ Z Tow. pożyczkowo oszczędnościowego dla chrześcijan, "Mazur" 1913, nr 14, s. 211.

¹¹⁹ "Mazur" 1913, nr 20, s. 308.

¹²⁰ Nowe Tow. Drobного Kredytu, "Mazur" 1913, nr 44, s. 684.

¹²¹ Obydwaj pełnili tę funkcję od 1911 r. "Społem" 1911, nr 12, s. 3; "Mazur" 1914, nr 17, s. 260.

¹²² Sprawa Banku Ludowego, "Mazur" 1914, nr 17, s. 260.

¹²³ W. S z t r o m a j e r, Operacje zastawowe i poręczenia grupowe w Płockim Towarzystwie Drobного Kredytu, [w:] Prace I-go Zjazdu Przedstawicieli Towarzystw..., s. 44-45.

¹²⁴ Prace I-go Zjazdu Przedstawicieli Towarzystw Drobного Kredytu..., s. XII.